

УДК 392:502.175(477)(043.3)

А. О. Шевель
кандидат філософських наук,
завідувач кафедри, доцент кафедри філософії
Сумського національного аграрного університету

УКРАЇНЬКА КУЛЬТУРА ЯК СИМВОЛІЧНО-ЗНАКОВА СИСТЕМА

Постановка проблеми. Символи виступають стабілізаційним інструментом культури в періоди кардинальних соціальних змін та екологічних криз, адже саме через символи носії традиції моделюють світ і таким чином підпорядковують його собі. Традиційні символи українців (державні, релігійні, міфологічні, обрядові) визначають життєві й духовні координати народної культури, стверджують її глибинність і своєрідність, надають сенс усьому, що відбувається в житті носіїв традиції. Символи знаходять найповніше вираження своїх сутнісних характеристик і властивостей саме у звичаєво-обрядовій сфері діяльності людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшою чи меншою мірою поняття символу використовувалося багатьма філософами, але не всі з них розбудовували філософсько-теоретичні концепції знака чи символу. В історії філософії проблема символу розроблялася Піфагором, Платоном, Проклом, Філоном Олександрійським, Гете й ін. У сучасній філософії найвідоміші дослідники символу – Е. Кассігер, О. Лосєв, С. Аверінцев, Ю. Лотман, К. Леві-Стросс та ін.

Мета статті – розкрити теоретичні положення, що відображають сучасне розуміння суті категорії символу як філософського та культурознавчого поняття.

Завдання статті – філософський аналіз знака й символу; розгляд світу символів української культури, зафіксованих у традиціях, ритуалах, народній творчості.

Виклад основного матеріалу. У різних словниках дається різне визначення символу чи знака. Здебільшого визнається, що символ є різновидом знака. Відмінність між ними вбачають у відсутності в знака смислу й наявності смислу в символу. Знак стає символом тоді, коли його використання припускає загальнозначущу реакцію не на сам об'єкт, що позначається символом (екстенціональне чи інтенціональне значення цього знака), а на відвернене значення (або частіше цілий спектр значень), які зв'язуються із цим об'єктом конвенціонально тією чи іншою мірою [9, с. 199].

Символ є немовби «брамою істини», бо він є не тільки відображенням, а й законом, що формує архетипи. У символізмі ми повертаємося до слова, бо символізм є смислообразом, словосутністю, «знаком духу». Як зазначає М. Мерло-Понті, людська культура є системою символів, яка веде від безмовного світу й сприйняття до слова, спонтанно поєднуючи в одне ціле незліченність монад, минуле й сучасне, природу й культуру [7, с. 278].

Визначний російський учений С. Аверінцев дав таке визначення символу як універсальної категорії естетики: «Символ – це знак, наділений усією органічністю міфу й невичерпною багатозначністю образу».

Згідно з таким тлумаченням будь-який символ є образом, і навпаки – будь-який образ є тією чи іншою мірою символом, оскільки предметність образу й глибинність його сенсу складають у структурі символу нерозривну єдність. Змістовність символу безпосередньо залежить від його багатозначності, приміром, його співвіднесення зі стрижневими ідеями світової цілісності, із повнотою людського, а ширше – космічного універсуму. Структура ж символу спрямована на те, щоб «занурити кожну частку явища в стихію «першопричин» буття й дати через це явище цілісний образ світу» [1, с. 826].

Символ (грецькою – умовний знак) – образ, який представляє інші образи, зв'язки, змісти, як правило, більш складні та багатоманітні. Якщо поняття передбачає конкретне розуміння, то символ представляє, уособлює, абстрагує. Символи несуть у собі ознаки тієї території, на якій про-

живає населення, і визначають риси, завдяки яким можна відрізнити населення саме цього краю від населення інших країв. Так, коли ми згадуємо березу, то виникають асоціації з нашим північним сусідом, які відрізняються від тих, що ми відчуваємо в словах «тополя», «калина», «верба»; у слів «рис» чи «банани» етнічні асоціації, мабуть, зовсім інші, ніж у термінах «маїс» або «фініки». Такі символи називаються етнічними символами.

Ці та їм подібні утворення й виконують через певні обставини роль етнічних символів і навіть ідентифікаційних (тобто розпізнавальних) ознак певного народу. Глибинні корені, підвалини таких символів – у природному світі людини, пропущеному крізь призму світотворчого відношення саме цього конкретного народу, саме цієї конкретної людини [6, с. 119].

Деякі із символів входять до складу національної символіки українського етносу. Національна символіка за походженням є природно виявленою, такою, що впливає з історичних і родоплемінних особливостей народу. Вбираючи множину знаків, родових символів, вона є досить розмаїтою. За способом відтворення вона може бути звуковою (самоназва, мова, окремі пісні й гімни, назви священних місць, гір, лісів, річок: в українців – Чернеча гора, Савур-могила, степ, Дніпро); колірною (в українців – поєднання жовтого й блакитного, чорного й червоного, малинового); графічною (тризуб, хрест, стріла, коло, хвилячки води, лапаний безконечник); речовою (національний одяг, рушники, хустки, посуд); предметною (прапор, клейноди, бунчуки, гетьманська булава); харчовою (борщ, галушки, вареники, сало, пироги, квас); образною (калина, верба, дуб, тополя, соняшник, чайка, лелека, коза, корова, бджола). Особливий вид національної символіки в українців – це писанка й крашанка.

Символ – це будівельний матеріал культури як символічної форми. Тут культура інтерпретується як система символів, що здатні передаватися шляхом традиції. За такого підходу в культурі нема несимволічних елементів, тобто їхня функція не містить відмінних ознак від функції символу. Символ визначає характер нашого ставлення до світу (символізм як світогляд), адже символ, який потребує цілісності, є метафорою людини, яка «відійшла» від світу в контексті релігійної парадигми, яка «відділила себе» від світу в контексті наукової парадигми [2, с. 52].

Останнє підтверджує своєрідна концепція Г. Сковороди, що ґрунтується на теорії трьох світів. Перший світ – це природа, або «макрокосмос» (усесвіт), другий світ – це суспільство й людина, або «мікрокосмос», третій світ – це Біблія, або «світ символів». Кожний зі світів, на думку Г. Сковороди, має двояку природу, «дві натури» – зовнішню, видиму, «матеріальну природу» і внутрішню, або «духовну природу». Аналізуючи культурно-історичний процес, мислитель вдавався до алегоричного пояснення біблійних оповідей і міфів. Унаслідок цього вчений створює теорію «світу символів», або третього світу. Значення символів може бути різним, навіть протилежним щодо їх справжнього смислу. Наприклад, Біблія може символізувати добро й лукавство, спасіння й загибель, істинність і хибність, мудрість і безумство. Усе залежить від того, який основний принцип береться за основу тлумачення. Сковорода вважає, що все у світі, включаючи Біблію, має подвійну природу: «Все миры состоят из двух естеств: злого и доброго». Людина також містить у собі два протилежних начала – «вічність» і «тлінність» і, піднесе й нище. У ній живе два ангели чи демони – світлий і темний, добрий і злий, мирний і буйний, хранитель і губитель.

На думку вченого, філософська наука повинна розкривати істинний зміст предметів і явищ символічного світу, допомагати людині пізнати саму себе, свою духовність. На основі теорії «трьох світів» і «двох натур» Сковорода дійшов висновку, що вся природа «макросвіту» переломлюється й продовжується в «мікросвіті», у людині. Для філософа Бог – це внутрішня сутність речей, закономірність світобудови, тому шукати «новий світ» і «нову людину» необхідно в самій людині, «у плотській нашій тіні», тому що «він у тобі, а ти в ньому». Усе неживе й живе на небесах і на землі підпорядковане єдиним природним закономірностям. В історії української науки Г. Сковорода вперше заклав основи розуміння культури як окремої, специфічної сфери буття, в якій все божественне перебуває в символічних формах. Принцип символізму й інтерпретації Біблії філософ поширив на сферу духовної культури, її історію та форми прояву, зокрема дохристиянську, християнську та світську [5, с. 290].

Е. Касирер відрізняє знаки (або сигнали), що є операторами й частиною фізичного світу буття, від символів, що є десигнаторами й частиною людського світу значення. Перші мають фізичне або субстанційне буття (навіть тоді, коли вони використовуються як сигнали) й стосуються речі, яку вони позначають, унікальним і незмінним способом. Символи мають лише функціональну значущість, вони не є незмінними, не є статичними; вони є рухливими.

На думку послідовниці Е. Касирера, С. Ланґер, знак указує на існування в минулому, теперішньому чи майбутньому певної речі, події чи стану. Знаки є заступниками своїх об'єктів, про які вони щось сповіщають суб'єктам. Таким чином, знакове відношення є тріадним: воно охоплює суб'єкта, знак і об'єкт. Символи тим часом – це носії уявлення про об'єкти, вони позначають не безпосередньо речі, а уявлення про них. Тому будь-яка символічна функція вимагає наявності чотирьох членів: суб'єкта, символу, уявлення й об'єкта. При цьому в смислову конфігурацію (pattern) входить не сам акт уявлення, а те, що в ньому уявляється.

Глибинною інтенцією, яка штовхає Ланґер на всебічне обґрунтування її теорії символізму, є переконання, що символізація – базова потреба людини. Символічна функція є такою ж первинною та вагомою в людській діяльності, як харчування чи орієнтація в просторі. Інколи ми усвідомлюємо її, інколи просто виявляємо її результати й розуміємо, що певні переживання вже пройшли через наш мозок і засвоєні ним. Отже, зміст мислення складає символізм, і задля того, щоб мислення могло тривати, мислячий організм має завжди продукувати символічні версії своїх переживань. Символізація, як висновує С. Ланґер, виникла не лише для практичних завдань, що стосуються інших видів діяльності. Вона є первинним прагненням і часом вимагає, щоб заради неї знехтували щось інше, так само, як нагальна потреба в їжі чи статевому житті може вимагати жертв за певних складних обставин.

Оскільки культура завжди є чимось спільним для будь-якого людського співтовариства, вона утворює певну систему знаків, що вживаються відповідно до відомих членам цього колективу правил. За межами цієї системи, тобто мови культури, знак втрачає сенс або змінює його. Більшості з нас нічого не скаже ритуальне татування індіанця, колір одягу буддистського ченця, деталі японської чайної церемонії, але й у минулих епохах нашої власної історії ми теж стаємо іноземцями.

Зрозуміло, що простір культури – це не довільний набір знаків. Культура в цілому може розглядатися як вибудована послідовність знаків, тобто текст, причому текст складно влаштований і організований, який утворює переплетення й ієрархію «текстів у текстах». Долучитися до культури – значить зуміти досягнути її мову, прочитати й зрозуміти її текст. Це завдання ускладнюється тим, що текст культури не може складатися лише зі звичайних знаків, він насичений символами.

Розглянемо етнічні символи-обереги, які є нашими давніми й добрими символами. Як пише В. Скуратівський, їхнє генетичне коріння сягає глибини століть. Може, маю-

чи такі прекрасні символи, народ зумів уберегти від забуття нашу пісню й думу, нашу історію й родовідну пам'ять, волелюбний дух. Виряджаючи чоловіків і синів у нелегкі походи проти чужинських набігів, матері, дружини й кохані дарували їм на пам'ять непересічні амулети – рушники з оберегами, щоб вони живими верталися до рідної домівки.

У традиційному українському рукодільництві, зокрема у вишивці й ткацтві, присутні два найголовніші символи, що прийшли ще з язичницьких часів, – обереги й древо життя. Один і другий рівнозначно утверджували цілком конкретні реалії – охорону й продовження родинного вогнища. Якщо обереги знайшли своє постійне місце на рушниках, то символічний малюнок древа життя став традиційним переважно на тканих виробах, зокрема рядюжках і рябчунах, а пізніше й килимах. Щоправда, у давніші часи силуети оберегів і древа життя наносилися шляхом різьблення й стилізованих рисунків також на керамічних виробах, дерев'яній різьбі – на статуєтках, листвах, фронтонах, віконницях, воротах, кроквах, коминах тощо. Давня символіка, на думку багатьох сучасних дослідників, зафіксувала чимало цікавих художніх елементів.

Наші далекі предки, будучи ревними прибічниками конкретних предметів, що їх оточували, надавали перевагу язичницьким постулатам, які безпосередньо базувалися на природних явищах. Із упродовженням християнства на Русі, що утверджувало свою ідеологію на містиці, речах, «невідчутних на дотик», на таких моральних установках, котрі важко збагнути й перевірити «простому грішникові», церковні слуги намагалися насамперед знищити будь-які форми первісного язичництва. Згадаймо, з якою жорстокістю вело християнство боротьбу з «бісівськими ігрищами» – веснянками, гаївками, колядками та щедрівками, святом Купала тощо. Там, де церковщина не зуміла досягти своєї мети, вона змушена була йти на компроміс, долучаючи свої або пристосовуючи до своїх святок чисто народні форми давньої поетичної обрядовості. Так, дохристиянська Купала була штучно перетворена на Івана Купала, новорічні колядки та щедрівки – пристосовані до різдвяних свят... Проте церковщині так і не вдалося повністю знівелювати світські обряди. Як і тисячу літ тому, селяни, улаштовуючи ритуали, віддавали пошанівок природі, пробудженню весни, красі й молодості.

Як і поетичну творчість, християнство не змогло асимілювати й символіку, хоча її також піддавали анафемі. Древо життя й оберегові символи обзивали лайливими епітетами «ідолопоклонництво», «поганство», «бісівські забави» тощо. Незважаючи на таку «опіку», селяни далі користувалися давніми символами, наносючи їх на утилітарні чи побутові вироби. Із цього приводу відомий радянський учений Б. Рибаків у книзі «Язичництво давніх слов'ян» писав: «Народні казки, хороводи й пісні, билини й думи, поетичні, глибокі за змістом весільні обряди, народна вишивка, художня різьба по дереву – усе це може бути історично осмисленим лише з урахуванням давнього язичницького світосприйняття» [9, с. 6].

Відповідаючи на питання про взаємозв'язок між символом і тим, що він символізує, Е. Фромм пропонує вирізнити такі три типи символів: умовні, випадкові, універсальні. Умовні символи – це найвідоміший тип символів, оскільки ми їх використовуємо в повсякденній мові, бо є умовна згода, про яку ми дізнаємося в дитинстві, називати певний предмет певним словом. Випадкові символи пов'язані із суто суб'єктивним сприйняттям певного предмета чи явища; внутрішнього зв'язку між ними й тим, що вони символізують, немає. Універсальні символи – це такі, які мають внутрішній зв'язок із тим, що вони позначають. У підґрунті універсальних символів лежать переживання, властиві кожній людині. Саме мова універсальних символів є єдиною загальною мовою сучасної людини. Е. Фромм робить висновок, що кожна людина, тіло та розум якої влаштовані так, як у інших, здатна говорити мовою символів та розуміти її [4, с. 122].

Активним завершенням символічного перевтілення досвіду є ритуал. Ритуал є символічним перевтіленням переживань, які не можна адекватно виразити жодним іншим чином. Спричинений засадничою людською потребою, він є спонтанною діяльністю, тобто виникає без наміру, без пристосування до свідомої мети; його розвиток не планується, його форма (подекуди досить складна) є цілковито природною. Його ніколи не нав'язувано людям, вони діяли таким чином самі, так само, як рояться бджоли чи будують гнізда птахи. Ніхто не створив ритуал, як ніхто не створив санскрит або латину. Отже, висновок С. Лангер, певні форми експресивних дій, мовлення, пісень і жестів є символічним перевтіленням.

Ритуал і символ виконують низку життєво важливих функцій у культурі: вони виступають активними регуляторами соціальної поведінки людини, інструментом її адаптації в етнокультурі, центрують ідейно-ціннісні орієнтації.

Так, деміургічні процеси підтримки стабілізації світу українською жінкою великою мірою реалізувалися в особливій групі обрядів, результатом яких було виготовлення «повсякденних» речей, котрі наділялися властивостями магічно впливати як на людей, так і на міфологізовані об'єкти Всесвіту. Ці архаїчні уявлення та пов'язані з ними ритуали – рудименти ще язичницької картини світу наших предків і первісної магічної практики. Чи не найдавніший опис виготовлення «повсякденної» (одноденної) речі зафіксовано в одному з рукописів княжої доби. Так при київському дворі був такий ритуал: коли князь збирався в далекий похід, дівчата-прислужниці мусили протягом однієї ночі виготовити йому новий костюм, який мав уберегти його від смерті. Загальний зміст обрядів, зафіксованих у XIX ст., а також сучасних (переважно зона українського Полісся), в які входить ткання «повсякденних» речей, найчастіше полягає в тому, щоб за допомогою ритуалу зняти (розрядити) психологічну напругу, що виникла в колективі в результаті війни, повальної хвороби, стихійного лиха й ін., інакше, за словами В. Топорова, – «підкорити й включити безперервне, хаотичне в суворі рамки певної структури за допомогою знаків і символів». На знаковому рівні ця втрачена рівновага усувається в ритуалі серією обмінів (священних жертв), які інтерпретуються як «смерть – відродження»: «Щоб пішов дощ, збирались жонки разом і ткали довгу завеску й відносили в церкву. Після цього вже батюшка просить у Бога дощу». В усіх випадках виконавиці обряду були переконані в ефективності такого ритуалу. Після цього, як правило, колектив відновлює свою психологічну рівновагу, усвідомлює свою цілісність і єдність зі Всесвітом. У цьому разі витканий в умовах ритуалу й таким чином сакралізований рушник як «священна першоріч» (мікрокосмос) виступає однією з глобальних метафор оновленого Всесвіту (макрокосмосу). Згідно з логікою традиційного мислення, яке базувалося на принципах дії імітативної та починальної магії, виготовлений людиною рушник («першоріч») був здатен впливати на Всесвіт і повертати його до початкової стадії «творення світу», і з цієї точки налаштовувати його на новий, «правильний» порядок розвитку (викликати дощ, нейтралізувати духів повальних хвороб, усіяло сприяти людині). Як відзначає Н. Толстой, в архаїчній свідомості всякі порушення в природі пов'язувалися зі старінням Всесвіту та накопиченням у ньому «шлаків», а тому для усунення подібних недоліків людина в ролі деміурга активно включалася в процеси підтримки стабілізації світу. При цьому порядок, що був досягнутий в акті першотворення Космосу, повинен був за потреби відтворюватися в акті ритуалу знову й знову [3, с. 56].

Висновки. Отже, серед розмаїтих реалій культури символ займає особливе місце. Як інтегратор людського досвіду, він охоплює своїм силовим полем усі культурні феномени й елементи, являючи собою найзавершенішу й найуніверсальнішу форму вираження людського смислу та людських стосунків. Культура є символічною присутністю. Вона є «символічним виразом того, що інакше неможливо передати». Різноманітність типів культур визначається передусім різноманітністю символічних засобів її вираження.

Як свідчить історико-філософська традиція вивчення сутності феномена символічного, символ пронизує всю товщу культури, постійно висвітлюючи свою інваріантну сутність, що реалізується у варіантах, у тих видозмінах, яких набуває «вічний» смисл символу в певному культурному контексті.

Література

1. Аверинцев С., Франк-Каменецкий И., Фрейденберг О. От слова к смыслу: Проблемы тропогенеза. М., УРСС, 2001. 368 с.
2. Вачинський Г., Беренда Н., Бондаренко В. та ін. Основи соціоекології. К.: Вища школа, 1995. 238 с.
3. Босий О. Священне ремесло Мокоші. Традиційна жіноча ритуальна символіка в українців: етнографічне дослідження; Інститут етнології, фольклору та мистецтвознавства ім. М.Т. Рильського НАН України. Вінниця: ФОП Рогальська І.О., 2011. 212 с.
4. Гатальська С. Філософія культури. Київ: Либідь, 2005. 328 с.
5. Гайдук С. Інтерпретація символіки у текстових структурах епохи романтизму. Текст. Система. Поетика жанру: навчальний посібник / За ред. Г. Семенюка, М. Зимомрі, М. Ткачука. Дрогобич, 2011. Розділ 10. 450 с.
6. Крисаченко В., Хилько М. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку. К.: Знання, 2001. 597 с.
7. Мартинова Т. Філософія символічного світу української культури (на прикладі кобзарських дум). Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. № 27. 2013. С. 278.
8. Современная западная философия: Словарь / Сост.: В. Малахов, В. Филатов. М.: Политиздат, 1991. 414 с.
9. Скуратівський В. Березина: худож. оповіді, новели. К.: Радянський письменник, 1987. 278 с.

Анотація

Шевель А. О. Українська культура як символічно-знакова система. – Стаття.

У статті розглядається українська культура як символічно-знакова система. Аналізується світ знаків, символів, ритуалів української культури. Культура інтерпретується автором як система символів, що здатні передаватися шляхом традицій; символ визначає характер нашого ставлення до світу; ритуал і символ є активними регуляторами соціальної поведінки людини, інструментом її адаптації в етнокультурі; вони формують її ідейно-ціннісні орієнтації. Автор наголошує, що світ культури не може складатися лише зі звичайних знаків, він насичений символами; так, етнічними символами української культури є обереги, древо життя. Розкривається суть ритуалів і символів, їх функції в культурі: регуляція соціальної поведінки людини, адаптація в етнокультурі, формування ідейно-ціннісних орієнтацій.

Ключові слова: знак, етнічні символи, національна символіка, обряд, образ, обереги, символ, символізм, символізація, ритуал.

Аннотация

Шевель А. А. Украинская культура как символически-знаковая система. – Статья.

В статье рассматривается украинская культура как символически-знаковая система. Анализируется мир знаков, символов, ритуалов украинской культуры. Культура интерпретируется автором как система символов, способных передаваться путем традиций; символ определяет характер нашего отношения к миру; ритуал и символ являются активными регуляторами социального поведения человека, инструментами его адаптации в этнокультуре, формируют его идейно-ценностные ориентации. Автор отмечает, что мир культуры не может состоять только из обычных знаков, он насыщен символами; в частности, этническими символами украинской культуры являются обереги, древо жизни. Раскрывается суть ритуалов и символов, их функции в культуре: регуляция социального поведения человека, адаптации в этнокультуре, формирование идейно-ценностных ориентаций.

Ключевые слова: знак, этнические символы, национальная символика, обряд, образ, обереги, символ, символизм, символика, ритуал.

Summary

Shevel A. A. Ukrainian culture as symbolically sign system – Article.

The article discusses Ukrainian culture as symbolically-sign system. Examines the world of signs, symbols, and rituals of the Ukrainian culture. Culture is interpreted by the author as a system of symbols that can be transmitted through traditions; a symbol defines the character of our attitude to-

wards the world; ritual and symbol are active regulators of social behavior of man, a tool for its adaptation in ethnoculture, form its ideological and value orientations. The author emphasizes that the world of culture cannot only consist of ordinary characters, it is saturated with symbols, in particular symbols of ethnic Ukrainian culture are ethnic symbols, talismans, the tree of life. The essence of rituals and symbols, their functions in culture is revealed: the regulation of human social behavior, the adaptation in ethnoculture, the formation of ideological and value orientations.

Key words: sign, ethnic symbols, national symbols, ceremony, image, amulets, symbol, symbolism, symbolization, ritual.